

THE FORTIFICATIONS OF THE CHERNELYTSIA'S CASTLE ОБОРОННІ СПОРУДИ ЧЕРНЕЛИЦЬКОГО ЗАМКУ

Л. А. Квятковський

Громадська організація Товариство Лева

© Kviatkovsky L., 2016

The location of Chernelytsia castle as well as its planning structure are analyzed in the article for the first time. Its defensive buildings both the preserved and destroyed are described along and the way they have functioned is examined. Hypothetical stages of the castle development are determined.

Keywords: castle, Chernelytsia, bastion, fortifications.

W niniejszym artykule po raz pierwszy przeanalizowano lokalizację oraz rozplanowanie zamku w Czernelice. Opisano zarówno zachowane jak i utracone budowle zabytku oraz sposób w jaki one funkcjonowały. Wyznaczono hipotetyczne etapy budowy zamku.

Słowa kluczowe: zamek, Czernelica, bastion, fortyfikacje.

Вступ

Наукові дослідження замків і фортець є складною справою, яка потребує знань в царині архітектури, історії, військової інженерії, озброєння та військового мистецтва. Кожну окрему пам'ятку необхідно аналізувати щонайменше за трьома аспектами: історичним, архітектурним, а також оборонним. В сумі це дозволяє зрозуміти, як виглядав і функціонував той чи інший замок і, головне, яку роль відігравав він у житті його власників, мешканців, регіону, а часом і цілої держави.

Розташування

Чернелиця розташована у східній частині Покуття північніше Городенки, на правобережжі Дністра, осторонь основних торгових шляхів. Втім, попри замкові мури пролягали дороги локального значення – з Городенки на Золотий Потік, Язлівець і далі на Бучач. Окрім цього, замок контролював переправи на Дністрі в Губині та Хмелевій.

Містечко розкинулося на пагорбах над долиною річки Должок, яка несе свої води через Чернелицю спершу на схід, а згодом, в межах населеного пункту, повертає на північ, де майже за 3 км впадає у Дністер. За 400 м північніше східного русла Должка тече безіменний потік, що впадає у північне русло ріки. Разом ці водойми розділяють містечко на кілька частин, утворюючи долини глибиною 10-25 м. Над згаданим потічком і Должком височить мис, що є східним закінченням великого плато. Північний схил пагорба є досить стрімким, значно пологішим є південний схил, зовсім пологим – його східний схил, – обидва в долину річки Должок. На пагорбі лежить центральна і найстаріша частина Чернелиці. Головною віссю, навколо якої розкинулася забудова цієї частини містечка, є майже кілометрова вулиця Незалежності, що простягнулася зі сходу на захід. Початковий її відтинок, довжиною близько 300 м, первісно був прямокутною ринковою площею, яка в II пол. XX ст. була забудована. Навколо колишньої площі розташовуються найцікавіші споруди Чернелиці: зі заходу – руїни костелу Св. Антонія 1660-х рр., на південно-східному розі – церква Різдва Богородиці 1817 р. Проте, безумовно, найцікавішою пам'яткою Чернелиці є бастионний замок XVII ст., розташований у центрі містечка, зі східного боку колишньої ринкової площі.

Історія замку

Перші укріплення на території Чернелиці могли існувати задовго до появи тут бастионного замку. Перша згадка про замок походить з 1636 року, він згаданий у скарзі тодішньої власниці Чернелиці Ядвіги Язловецької до короля. В цьому документі згадується «...Чернелицький ключ, містечко Чернелиця і з замком...». На той момент будівництво замку, ймовірно, не було завершеним.

Після смерті Ядвіги у 1641 р. її маєтки були розділені між нащадками, і Чернелиця відійшла до Станіславських. У 1650 р. Ефросинія Станіславська вийшла заміж за князя Михайла Юрія Чарторийського. Магнат поновив будівельні роботи на замку і вже у 1659 році його будівництво було завершено, про що свідчать „Інструкція Галицького сеймику послам на Загальний (Вальний) сейм”.

Протягом II пол. XVII ст. замок слугував резиденцією Михайлові Чарторийському та його родині і в цей час пам'ятка пережила свій найбільший розквіт. По смерті князя у 1692 р. Чернелиця перейшла до Дідушицьких, а вже за два роки – до Потоцьких. З 1697 р. містечко належало Михайлові Потоцькому. Він періодично бував тут, видавав привілеї і жив у замку, який на той час виконував адміністративну і господарську функції. Нашадки Михайла Потоцького не особливо цікавилися замком, який належав їм до 1780-х рр. Згодом, змінивши кількох власників, замок поступово перетворився на руїну.

На поч. XIX ст. замок перебудовується на резиденцію Ценьських, згодом виконує господарську функцію, а по Другій світовій війні перетворюється на руїни. Незважаючи на статус пам'ятки архітектури національного значення, руйнування замку триває і понині [1].

Опис, реконструкція та аналіз оборонних споруд

Замок наближений в плані до квадрату (113 x 100 м), на кожному його розі збереглися ескарповані каменем п'ятикутні бастіони (I-IV), їх з'єднують муровані куртини (рис. 3). Посеред західної куртини стоїть двоповерхова в'їзна брама без даху, ліворуч від неї до бастіону і куртини в 1950-х прибудували гараж. Замкове подвір'я засаджене фруктовими деревами, в південній його частині збереглися фундаменти палацу, розібраного у 1949 р. [2, с.7]. Всі збережені замкові будівлі побудовані з ламаного пісковика. Декоративні елементи виконані з пісковика і вапняко-пісковика. Зовні замок оточений, здебільшого, індивідуальною житловою забудовою та городами, що суттєво порушує візуальне сприйняття пам'ятки. Особливо виділяється будівля колишньої лікарні, розташована перед західним фронтом замку. В цілому пам'ятка зберегла основні архітектурно-планувальні риси, що дозволяє, спираючись на писемні та графічні джерела, відтворити ймовірний її первісний вигляд і проаналізувати обороноздатність твердині.

Надбрамна вежа

Найцікавішою і найкраще збереженою будівлею замку є двоповерхова надбрамна вежа (рис. 1), що розділяє навпіл західну куртину I-IV. Товщина західної стіни першого поверху брами становить бл. 2,3 м, решта стін – 1,6-1,8 м. Фасад з боку міста (західний) декорований білокам'яними різьбленими елементами. Брамну на першому поверсі прикрашає ренесансний портал, його фланкують ключоподібні бійниці для вогнепальної зброї. Первісно існувала лише ліва бійниця, яка дещо втоплена в стіну, її проріз розширюється назовні. Варто зазначити, що це єдине пристосоване до оборони стрілецьке становище у вежі. Праворуч від брами був проріз для пішохідної фіртки (його замурували, ймовірно на поч. XIX ст.) після того, як замок втратив оборонне значення, при цьому вмонтували фрагмент ключоподібної бійниці, що, можливо, походить з бастіону II. Вгорі замуруваної фіртки, під кам'яним сандриком ще у 2012 р. був замковий камінь, подібний до аналогічного каменю над порталом проїзду брами з боку подвір'я. Від останнього замковий камінь фіртки відрізняється меншими розмірами та наявністю вертикального прорізу. У разі, якщо це первісне розташування каменю, можна припустити, що перед фірткою міг існувати підйомний місток. У такому разі отвір у камені міг призначатися для ланцюга або шнура, яким підіймали місток. Через брак інших слідів звідного механізму наразі неможливо встановити, як міг функціонувати місток біля фіртки, якщо він існував.

На рівні другого поверху в очі впадає великий різьблений кам'яний герб Чарторийських «Погоня». Він міститься між двох відносно великих (як на оборонний об'єкт) вертикальних вікон, фланкованих волютами. Первісно центральну вісь брами увінчував фронтон. Проїзд брами перекритий бочковим склепінням з двома симетричними розпалубками, звідси можна було потрапити не тільки на подвір'я замку, а й через окремі двері – у будівлі що примикали до вежі з півночі та півдня. У північній стіні вежі, поруч з бійницею, є залишки наскрізного каміну. Під вежею збереглися дві пивниці, в одну з них входили з подвір'я через т. з. «шию» у східній стіні брами. Ще одне підземелля є в південній частині брами. В підлозі зберігся квадратний отвір, на жаль, засипаний сміттям, тому встановити розміри і конфігурацію підземелля неможливо. На фотографіях 1935 р. видно перемичку над невеличким

вентиляційним отвором ліворуч від проїзду брами з боку подвір'я [3]. Цілком можливо, що цей отвір слугував вентиляцією для підземелля. Подібний люк зберігся в Підгорецькому замку. Точне призначення цього приміщення невідоме, адже воно не згадане в жодному писемному документі з часів повноцінного функціонування замку. Можливо, це було складське приміщення або в'язниця. В такому разі вартові охороняли не тільки браму, а й в'язнів. З боку подвір'я вежа виглядає набагато скромніше. Браму прикрашало різьблене кам'яне обрамування, вище зберігся профільований карниз з гербом «Пилява» та ініціалами Ефросинії Станіславської. Обрамуння вікон другого поверху втрачені, вони могли бути подібними до збережених на головному фасаді вежі. Товщина стін другого поверху становить всього 1,25 - 1,3 м, такі стіни навряд чи могли встояти перед активним артилерійським вогнем. Вхід у приміщення другого поверху брами був можливим лише через терасу з південного боку. Кімнату над брамою обігрівав камін, його сліди збереглися у північній стіні. Приміщення добре освітлювалося сонячним світлом, цьому сприяла велика кількість вікон. Їх було шість – по два у західному та східному боках і по одному з півночі та півдня. Жодне з цих вікон не було пристосованим для ведення оборони. Можна припустити, що приміщення не було оборонним, можливо тут містилася замкова канцелярія, крім того, це було найвище приміщення замку, а, отже, – найкраще місце для огляду місцевості. Сьогодні будівля стоїть без накриття, проте відомо, що в сер. XVIII ст. тут був гонтовий дах [4, арк.1; 5, арк.3]. Первісно дах будівлі могла покривати бляха або черепиця (що більш імовірно) [4, арк.3; 5, арк.5], це підвищувало вогнестійкість будівлі, а також додавало їй презентабельності.

Загалом архітектурний вистрій надбрамної вежі виразно вказує на її репрезентативний характер. Проте фасад з боку міста не є однорідним. Ренесансне декорування першого поверху вежі суттєво відрізняється від декору другого поверху, що стилістично більш тяжіє до раннього бароко. Така відмінність свідчить про те, що перший ярус будівлі, ймовірно, побудований до 1650 р., а другий ярус, з демонстративно великим родинним гербом, будував князь Чарторийський, причому оборонний аспект було проігноровано.

Рис. 1 Надбрамна вежа. Фото автора

Прибрамна забудова

З півдня до брами прилягає кам'яна одноповерхова будівля з двома приміщеннями, розташованими вздовж куртини. Вхід до першого безпосередньо веде з проїзду надбрамної вежі, а два вікна виходять на замкове подвір'я. У описах замку 1753 та 1757 рр. ця кімната згадується як скарбець (скарбниця). Наступна, менша кімната будівлі, підписана як «лямус» [4, арк.1; 5, арк.3], вхід сюди веде з двору через двері у східній стіні, поруч з ними є і вікно. Усі дверні та віконні прорізи першого поверху прикрашені кам'яними різьбленими ренесансними обрамуваннями. Під кожною кімнатою є засипані підвальні приміщення, вхід до яких вів через «шию», поруч з входом до лямусу. Західною стіною будівлі слугує куртина, товщиною 2,6 м. Для додаткової міцності до її внутрішніх площин всередині приміщень кожен 3 м примуровані

кам'яні опори. Товщина куртини і наявність опор робили її достатньо стійкою проти артилерії. В куртині є віконний проріз у «лямус», і ще два отвори є на рівні підвалу, характер мурування відкосів, а також розміри прорізів (бл. 1 x 0,6 м) вказують на те, що первісно їх там не було [там само]. Приміщення підвалу й першого поверху перекриті кам'яними склепіннями. Над першим поверхом, ймовірно, існувала тераса з кам'яною підлогою, шириною бл. 10 м. Тут могли бути становища для оборонців та, можливо, легкої артилерії, прикриті мурованим бруствером, подібним до бруствера на бастіонах I, III, IV. Вхід на терасу вів по сходах з південного бастіону, з неї можна потрапити на другий ярус надбрамної вежі. Згодом терасу забудували житловими приміщеннями («резиденціями»), їх згадано у описах замку 1753 та 1757 рр. [там само]. Варто зазначити, що ця надбудова суттєво спотворювала вигляд замку, порушувала симетричність західного фронту замку. Крім того, вона, як і надбрамна вежа, не була захищена від ворожої артилерії.

Будинок побудований одночасно з першим ярусом брами, тобто до 1650 р. На це вказує подібність кам'яних декоративних елементів обох будівель, ймовірно, це робота одного майстра. Встановити точний час надбудови другого поверху неможливо, оскільки ця частина будинку не збереглась. Очевидно, це відбулося після надбудови другого поверху надбрамної вежі (1650-1659), бо збоку прибудови у стіні надбрамної вежі збереглося замуроване вікно. Найбільш імовірно, що це відбулося в II пол. XVII – поч. XVIII ст. Відомо лиш те, що в сер. XVIII ст. «резиденції» і приміщення вежі перебували у вкрай занедбаному стані [там само].

З північного боку брами варто було б очікувати наявності подібної кам'яної будівлі, як і з півдня, проте тут немає забудови. Втім, про існування якоїсь будівлі свідчить наявність дверного прорізу, а також наскрізного каміна в північній стіні надбрамної вежі. Можливо, вона виконувала роль вартівні, т.з. кордегардії. Ймовірно будівля була дерев'яною, одноповерховою, для вартових відводилось приміщення поруч з брамою, в той час як решта кімнат вздовж куртини могли мати інше призначення, наприклад слугувати житлом для замкової залоги. Західною стіною будівлі слугував північний фрагмент західної куртини. Сьогодні мурування конструкції з внутрішнього боку сильно пошкоджене, але відомо, що зі середини куртину підпирали кам'яні опори, аналогічні тим, що збереглися у південній куртині [6]. Важко сказати чи на куртині могли бути якісь становища для оборонців, адже в ній не було жодних бійниць, а на рівні другого поверху, замість кам'яної тераси, до неї прилягав дах кордегардії. За таких умов, єдиним варіантом для облаштування становищ на куртині була наявність дерев'яної галереї над одноповерховою будівлею, щоправда, це було явним анахронізмом. На жаль, підтвердити або спростувати цю гіпотезу неможливо через погану збереженість куртини. В будь-якому разі вона була слабким місцем оборони, оскільки саме собою кам'яне ескарпування куртини було вразливим перед артилерією. Для кращої стійкості її мав би «підпирати» земляний вал або мурована будівля. Тому цей фрагмент замку можна вважати нереалізованим сповна.

Дерев'яна кордегардія могла існувати до 1650 р. як тимчасова будівля, яку згодом мала замінити мурована, але з якихось причин цього не сталося. В сер. XVIII ст. на її місці не було жодної будівлі [4-5].

Бастіони

Найважливішими елементами оборонного периметра замку були бастіони, які забезпечували вогневою підтримкою передполе замку, фланкували прилеглі відтинки куртин, ровів, а також сусідні бастіони. На жаль, незадовільний стан збереження цих споруд не дозволяє точно відтворити їх первісний вигляд.

Бастіон I розташований у північно-західному розі замку. Зсередини він засипаний землею, це робило його стійкішим до артилерійського вогню, адже ядра могли пробити кам'яне ескарпування, але не могли зашкодити земляній засипці споруди. Крім того, ескарпування бастіону з внутрішнього боку укріплене кам'яними опорами (як і східна куртина). Ймовірно, аналогічним способом було зміцнене ескарпування інших бастіонів, а також куртини [7]. Характер розташування земляних мас вказує на те, що бастіон міг бути двоярусним. Заїзд на терасу, що була першим ярусом бастіону, здійснювався через апарель, з тераси можна було потрапити на куртину I-II та північний фрагмент куртини I-IV, або ж піднятися по апарелі вище на валову дорогу (другий ярус), що зсередини оперізувала ескарпування бастіону (її залишки існували ще у 1969 р.) [2, фото 7]. Бастіон контролював передполе замку з боку міста, а також

дорогу, що вела від міста на північ до моста через безіменний потік. Його південний барк фланкував браму та міст.

Подібною двоярусною спорудою є бастион IV, що розташований в південно-західному розі замку. Цей бастион зберігся найкраще, у чолах місцями залишились кам'яні валики, що розділяли площину ескарпування та бруствера бастиону. Первісно такий валик оперізував весь замок за периметром, його призначенням було завадити атакуючим приставити драбини до ескарпів бастионів та куртин. Особливістю бастиону було його межування з прибрамним будинком, до якого примикали сходи, що вели на другий поверх брами. Окрім мосту та брами, бастион прикривав дорогу на Городенку та Михальче, що біля замкового мосту починалася.

Бастион III замикає південно-східний ріг замку. Загалом він нагадує попередні два бастиони, проте, на відміну від них, він не заспаний зсередини землею. Рівень ґрунту зростає ближче до ескарпування бастиону, що могло би свідчити про відсутність проміжної тераси. Втім найімовірніше вона все ж існувала оскільки зміцнювала бастион, а також дозволяла розділити апарелі що провадили на валову дорогу бастиону, це полегшувало процес викочування гармат на бастион. Особливістю бастиону є отвір у південному чолі. В кін. 1960-х років над ним виднілись залишки кам'яної півциркульної перемички [7-8]. Форма отвору, а також характер мурування перемички, вказують на те, що первісно цього отвору в ескарпуванні бастиону не було, зрештою, це суперечило б принципу облаштування бастионів. Ймовірно, його пробрили тоді, коли замок втратив оборонне значення, але неможливо на разі встановити, з якою метою.

Рис. 2 Замок з південного-сходу. Фото Максима Ритуса <https://www.facebook.com/maxim.ritus>

Принциповими питаннями будови бастионів I, III та IV є ширина валової дороги, вигляд та розмір бруствера, які практично не збереглися. Від цих взаємопов'язаних елементів залежало пристосування бастионів до певного виду зброї. Про ширину валової дороги можна судити лише за фотографією бастиону I, датованою 1969 роком. На знімку вона становить не більше двох метрів. Імовірно, первісна їх ширина була більшою, крім того, дорога могла розширятись за рахунок дерев'яного настилу. Так чи інакше, всередині бастиону є достатньо місця навіть для п'ятиметрової валової дороги. Така ширина дозволяла розмістити тут легку артилерію.

Вигляд брустверу бастионів залежав від озброєння, яке передбачалось для ведення оборони. Відомо, що на бастионах Чернелицького замку була розташована артилерія [4, арк.13-14]. Це може вказувати на існування в бруствері артилерійських бійниць. Точна їх кількість та конфігурація невідома, хоча найбільш імовірно, що в чолах було 2-3 бійниці, а в барках – по одній. Артилерійські бійниці могли бути і відкритими, і закритими зі збільшеним квадратним або круглим отвором. Для функціонування відкритих артилерійських бійниць в бруствері бастиону, на валовій дорозі передбачали гарматну лаву – спеціальний майданчик для розташування гармати. Влаштування закритих бійниць означало наявність з внутрішнього боку бруствера ніші для гармати. Зазвичай товщина бруствера становила бл. 0,8-1 м, а висота – не більше 2 м над рівнем валової дороги. Вздовж бруствера, між гарматними позиціями, ймовірно, простягалася сходинок заввишки бл. 0,37-0,46 м, т. з. стрілецька лаву [17, с.42]. Щоб

вистрілити, жовнір ставав на лаву і робив постріл спираючись на бруствер. Стрілецька лаву дозволяла робити постріл, не наражаючи оборонця на надмірну небезпеку, оскільки бруствер прикривав стрільця на висоту бл. 1,39 м [там само]. Не можна остаточно відкидати можливість існування в бруствері бійниць для ручної зброї, в такому разі відпадала б потреба у стрілецькій лаві, але товщина брустверу мала би бути більшою.

Від трьох вищеописаних бастионів суттєво відрізняється бастион II у північно-східному розі замку. У ньому відсутні земляні тераси, натомість в нижньому ярусі чіл і барків бастиону є 15 ключових бійниць для стрілецької зброї, шість та сім – в чолах, та по дві бійниці в барках. Рівень землі в бастионі приблизно на 0,5 м нижчий, ніж пересічно у замковому подвір'ї. Оскільки бастион не має земляного заповнення, товщина ескарпування більша, ніж в інших бастионів, і становить бл. 2 м, а між кожною бійницею з внутрішнього боку існували муровані поперечні опори, їх залишки видно на фотографіях 1935 р. [3]. Не можна виключати існування одного-двох верхніх ярусів, для цього повинні були існувати, скоріш за все, дерев'яні галереї вздовж ескарпування для стрільців або ж суцільний дерев'яний майданчик для легкої артилерії (від цього залежала і будова бруствера). Наявність бійниць, (а також пустотілість бастионів та його прототипів – белоардів, башт пунтоне) була притаманна ранньобастіонним замкам кінця XVI – початку XVII ст. [10-11] (Збараж, Золотий Потік, Сатанів, Токи). Натомість у 1650-х роках таке проектне рішення було певною мірою застарілим, це може вказувати на ранній етап будівництва бастиону.

Спільною рисою всіх чотирьох бастионів є їх несиметричність у плані. Довжина барків у всіх бастионах первісно становила бл. 8,9-9,6 м, натомість довжина чіл у бастионах суттєво різняться. Чола, спрямовані на осі схід-захід, мали довжину бл. 31-32,9 м, а чола напрямку північ-південь – бл. 26,5-28,3 м. Така відмінність спричинена прямокутним нарисом замку, довгі чола бастионів відповідають довгим фронтам замку. Невелика площа бастионів виключає можливість існування тут надшанців. Ухил кам'яного ескарпування бастионів становить 82-85°. Кут бастионів дорівнює бл. 66°.

Особливістю Чернелицького замку є те, що всі чотири бастиони більшою чи меншою мірою відмінні між собою. На це впливало розташування, а отже й різний ступінь зовнішньої загрози для кожного бастиону (східний фронт замку був найбільш небезпечним). Не менш важливим чинником було тривале, поетапне будівництво замку – на кожному етапі вносили певні корективи. Їх метою, скоріш за все, було пристосування бастионів до тогочасних вимог оборони.

Куртини

Бастиони з'єднані між собою куртинами, стан збереження яких жалюгідний, тому точно встановити первісний їх вигляд неможливо. Найкраще збереглась куртина IV-I, що слугує західною стіною кам'яного прибрамного будинку та неіснуючої дерев'яної будівлі (цю куртину описано вище). Натомість три інші куртини I-II, II-III та III-IV, ймовірно, являли собою земляний вал з кам'яним ескарпуванням, з ухилом зовнішньої площини 85-88°. На валу, як і на бастионах, на висоті 3-4 м над рівнем подвір'я простягалася валова дорога, потрапити на неї можна було з бастионів або ж піднятися по апарелі з двору. З внутрішнього боку дороги укріплювали деревом або дерниною. Ширина дороги навряд чи перевищувала 2,5 м, отже, тут могли розташуватися лише стрільці. Вздовж дороги простягалася стрілецька лаву. Це впливало на форму бруствера ймовірно, він був мурованим, без бійниць. Товщина бруствера, як на куртинах, так і на бастионах, не перевищувала 1 м, що сприяло чоловій обороні становища. Залишки бруствера збереглися лише на південному фрагменті куртини IV-I. Довжина куртин різняться залежно від напрямків спрямування: на осі схід-захід вона становила бл. 49,4 м, на осі північ-південь – бл. 47,3 м.

Сьогодні від куртин збереглися лише фрагменти ескарпувань, які не перевищують 2 м над рівнем двору, натомість слідів валів практично не залишилося. Це може наштовхувати на думку, що їх і не було. Проте наявність валової дороги була однією з головних засад бастионної школи фортифікації. Порівняно тонка куртина не мала достатнього запасу міцності перед облоговою артилерією. Ще одним аргументом на користь існування валової дороги на бастионах та куртинах є їх схематичне зображення на карті фон Міра 1779-1783 pp. [12-13]. Можливо, висоту куртин понизили на поч. XIX ст., коли замок перебудовували на садибу, а залишки валів розкопали та вивільнили територію для городу, що існував на замковому подвір'ї з II пол. XIX ст. до II Світової війни.

Зовнішні фортифікації

Укріплення бастионних замків не обмежувалися наявністю захищених становищ для оборонців в межах бастионного нарису (бастиони, куртини тощо). Для кращого захисту ззовні облаштовували додаткові елементи активної та пасивної оборони.

Зовні замок, перш за все, був оточений ровом, залишки якого збереглися перед південним фрагментом куртини IV-I. Окрім того, рів згадано в інвентарних описах 1753, 1757 та 1798 рр. [4, арк.1; 5, арк.3; 14, арк.3]. Безсумнівно, він оточував замок за периметром, його точні розміри наразі не встановлено. Згідно з Фрейтагом, ширина рову для чотирикутного бастионного замку не повинна перевищувала 22,21 м, проте в малій фортеці, якою був замок у Чернелиці, ширина могла зменшуватися до 8,7 м. [9, с.47; 15, с.191].

Про існування інших оборонних елементів свідчить інструкція Галицького сеймику 1659 р. У ній згадано, що Чарторийський, зокрема, оточив замок «контравалами» [16-17]. Ймовірно, під цим словом мається на увазі комплекс зовнішніх укріплень замку, мова про які піде далі.

Зовнішньою межею рову слугував контрескарп (зрізаний під великим кутом схил). Скоріш за все, він був обкладений дерниною, але не можна відкидати версії наявності тут мурованого контрескарпу. Подібний елемент зберігся у Підгорецькому замку.

Первісно над контрескарпом могла існувати прикрита дорога зі стрілецькою лавою. Її використовували як додаткове зовнішнє становище для оборонців. Прикриту дорогу захищав гласис – пологий насип, який прикривав ескарпування бастионів та куртин. Через це в полі зору супротивника залишались тільки їх бруствер. Снаряд, випущений ворогом, ризикував перелетіти вище замку або потрапити в гласис перед ним.

Навколо зовнішніх фортифікацій замок оточувало передполе (еспланада) – територія навколо фортеці без жодної забудови і зелених насаджень, які могли би заважати обороні і слугувати противнику за укриття. Первісно передполе існувало з північного, південного, а також східного боку Чернелицького замку, проте в 1770-80-х рр. ця територія вже була забудованою [12-13], крім того, в цей час тут згадують виноградники [18]. Із західного боку передполе замку вирізнялося наявністю дерев'яної забудови містечка, яку, за необхідності, можна було спалити і таким чином не тільки відкрити передполе, а й створити тимчасову вогняну перешкоду для противника. Дослідниця оборонної архітектури Західної України Ольга Оконченко припускає, що зі східного боку замку існував ще один елемент зовнішніх фортифікацій – так звані роги [19]. Ці припущення базуються на специфічному розплануванні земельних ділянок з цього боку замку. Деякі з них мають форму трикутника і неправильного чотирикутника. Цікаво, що цей елемент, (на відміну від решти замку) належить до клішових фортифікацій. Проте сьогодні на терені немає жодних візуальних слідів цих укріплень, так само вони відсутні на мапі фон Міга.

З боку міста понад ровом в сер. XVIII ст. до надбрамної вежі провадив дерев'яний міст на дубових стовпах з поручнями, на ньому була окована підйомна частина [5, арк.3]. Ширина такого мосту за Нароновичем–Нароньським мала дорівнювати 10 стопам (бл. 3 м) – для того, щоби найширший віз чи карета могли проїхати між стоячими обабіч солдатами [15, с.228]. Проте ширина проїзду брами становить 9 стоп (2,7 м), ймовірно такою ж була ширина моста. Подібні мости були обов'язковим атрибутом бастионного замку, сьогодні віддалений аналог такого мосту відтворено в Золочівському замку. Цікаво, що в сер. XVIII ст. дубові поручні на мості існували тільки з лівого боку, натомість з правого боку згадано вже неіснуючий на той момент пішохідний місток на дубових стовпах, що провадив до фіртки [4, арк.1; 5, арк.3]. Дуже ймовірно, що на ньому, як і на великому мості існувала підйомна частина. З точки зору оборони вони могли надійно функціонувати у тому разі, якщо були розташовані поруч, або якщо відстань між мостами становила кілька метрів що мало ймовірно, зважаючи на близькість проїзду брами та фіртки. В будь-якому разі, відтворити систему функціонування обох мостів Чернелицького замку на різних етапах неможливо без додаткових досліджень (зокрема археологічних).

Сьогодні зовнішні фортифікації замку майже не збереглися (цьому завадило активне загосподарювання території навколо замку). Проте їх наявність практично не викликає сумніву, адже без зовнішніх фортифікацій нівелювались переваги бастионного нариса замку, вони дозволяли стримувати противника на безпечній від нього відстані. Як наслідок, важко сказати, яким був первісний вигляд чи розміри рову, гласису та інших елементів оборонного периметру, а, отже, оцінити їх оборонну вартість.

Внутрішня забудова

Описуючи оборонні споруди, не можна не згадати допоміжні будівлі та приміщення, які призначались для забезпечення потреб оборони. Перш за все це стосується житлових приміщень для залоги, складів зброї та пороху У одному із найдавніших відомих описів замку з 1753 р. цих будівель не згадано [14]. Натомість згадано браму та будинок при ній, мурований палац, дерев'яний будинок кухні з помешканнями служби, дерев'яну стайню з возівнею та криницю. Це свідчить про те, що в той момент замок переважно використовували як суто господарський об'єкт.

Постає питання про розташування «військових» будівель в замку у часи коли він відіграв важливу роль в обороні містечка і довколишніх сіл. Такі будівлі навряд чи могли існувати на місці згаданих в інвентарі палацу, кухні чи стайні, тож варто звернути увагу на будівлі в західній частині замку, обабіч брами. Особливий з цього приводу інтерес викликає мурований будинок, що примикає до брами з півдня. Підказку слід шукати в описах замку 1750-х рр. [4, арк.1]. Приміщення першого поверху первісно могли використовувати виключно для зберігання й обслуговування зброї, а вже в сер. XVIII ст. в скарбці зберігалась не тільки артилерія, а й меблі та сільськогосподарський інвентар [5, арк.13-14]. В підвалі будівлі, зокрема, в пивниці під скарбцем, міг бути пороховий склад. Від зовнішніх небезпек його прикривала, щонайменше, 3-метрова куртина, а також склепіння. Крім того, це приміщення було вентильованим з боку внутрішнього двору, вхід в нього здійснювався через приміщення під лямусом. Альтернативним місцем зберігання пороху міг бути невеличкий склепінчастий підвал під палацом. На надбудованому поверсі прибрачного будинку могли бути житлові приміщення для гарнізону. В сер. XVIII ст. ці приміщення були занедбані, без вікон і дверей [4, арк.1; 5, арк.3]. Також для залоги могли бути відведені приміщення в дерев'яному будинку з північного боку брами.

Гіпотетична концепція будівництва та функціонування замку

Зважаючи на те, що будівництво Чернелицького замку мало щонайменше два етапи, важливо встановити, як він мав виглядати і функціонувати за первісним задумом Язловецьких і що змінилося після приходу нових власників, Станіславських, а згодом Чарторийських. Через брак джерел однозначно відповісти на ці питання на даний момент неможливо. Нижче наведено гіпотетичну версію історії та концепцію будівництва замку в Чернелиці.

Ймовірно, Язловецькі планували звести у Чернелиці передусім оборонний замок, який захищав би їхні маєтки на правобережжі Дністра і, разом з тим, слугував би для них житлом під час відвідин містечка. Планувальну схему замку закладали ще у часи Язловецьких, отже, від самого початку планували будівництво сучасного бастионного замку. Його наріжниками мали бути «пустотілі» бастиони з бійницями для вогнепальної зброї, від яких згодом відмовилися на користь бастионів, засипаних зсередини землею. Передбачалося, що посеред західної куртини буде одноповерхова брама, до неї вздовж куртини планували прибудувати два одноповерхові будинки. Таким чином над цими будівлями мала утворитися тераса для оборонців або артилерії. Таке рішення було виправданим, з огляду на те, що брама була найвразливішим елементом оборонного периметра замку. Можливо, планували будівництво рavelіна. Наразі важко докладно встановити, як виглядав замок у 1636 р., але можна припустити, що Язловецькі встигли звести бастиони (першочергово – бастион II з бійницями), палац, перший ярус брами і одноповерховий будинок, що примикав до неї з півдня.

З переходом замку у власність Михайла Чарторийського змінюється і концепція будівництва. Магнат (можливо, на прохання своєї дружини) добудовує замок вже як оборонну резиденцію, акцентуючи на декоративних, а не на оборонних властивостях нових будівель. Головних змін зазнала будівля брами – над нею надбудовано другий поверх, не пристосований для ведення оборони. З невідомих причин з північного боку брами не стали зводити одноповерховий мурований будинок, аналогічний тому, що примикає до брами з півдня. Таким чином відхилення від основних засад облаштування бастионних фортифікацій негативно відобразилися на обороноздатності замку.

Як не дивно, Чернелицький замок був спорудою універсальною (це було притаманно багатьом магнатським фортецям того часу). Окрім оборонної функції, замок виконував роль резиденції, що свідчила про престиж власника, а разом він був адміністративним центром, осередком економічного, культурного та господарського життя і Чернелиці, і цілого ключа. Звичайно, така універсальність послаблювала обороноздатність твердині, але замок в такому

вигляді був значно кориснішим власнику та місцевому населенню, ніж повноцінна фортеця з потужними укріпленнями та чисельним гарнізоном.

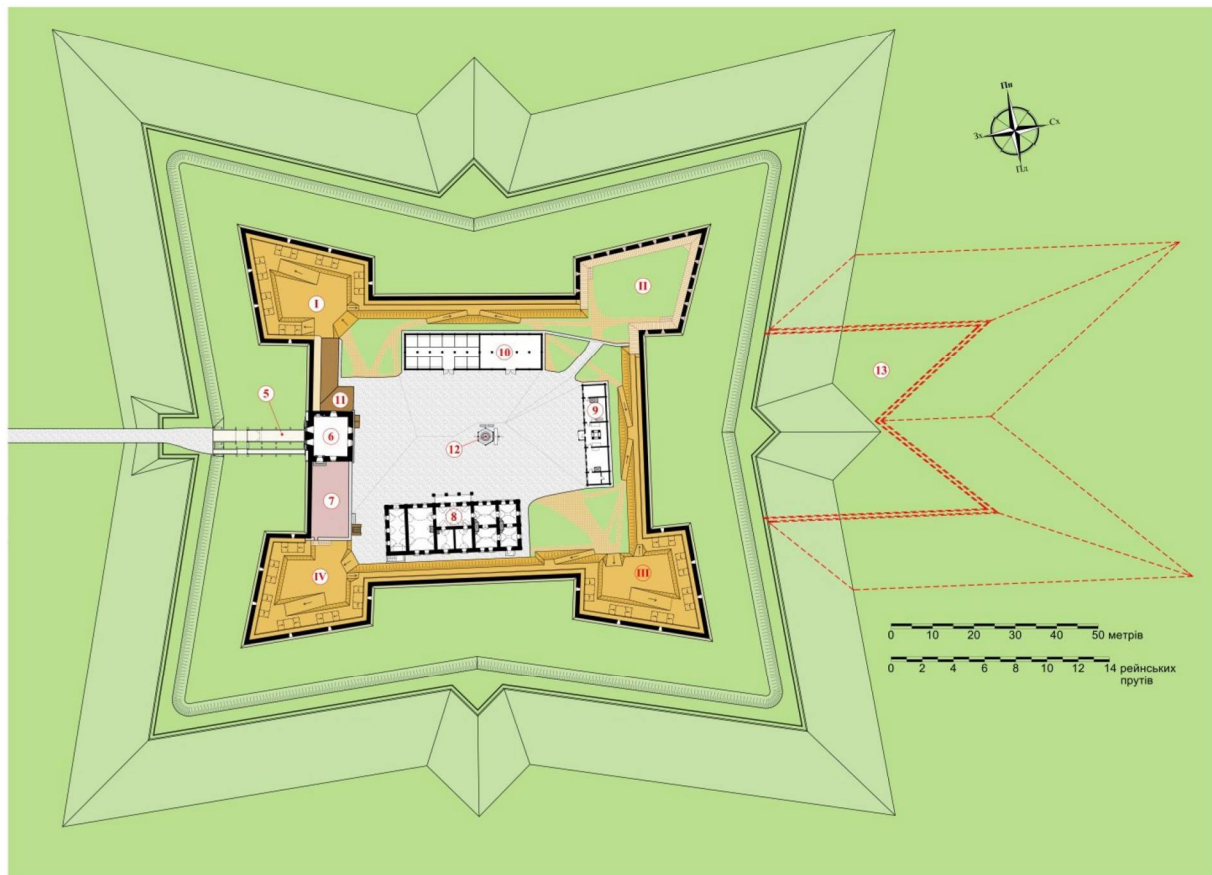

Рис.3 Гіпотетична реконструкція плану замку в кін. XVII – поч. XVIII ст.

Висновки

Поява мурованого замку в Чернелиці загалом не була винятковою подією, оскільки це відбулося на хвилі активізації оборонного будівництва на теренах Руського та Подільського воєводств в I пол. XVII ст. Час його закладення можна окреслити 1607-1636 роками. Таким чином Чернелицький замок може бути одним із перших бастионних замків староголландської школи на території України і першим на Покутті.

Вірогідно, що замок первісно задумувався як оборонна магнатська резиденція, в якій рівномірно поєднувано оборонний замок і палац, проте Михайло Чарторийський порушив цю рівновагу, надавши замку демонстративно-резиденційного характеру. Разом із тим Чернелицький замок, зважаючи на загальні тенденції, став одним із останніх прикладів оборонних споруд, які були не тільки інженерним творінням, а й твором мистецтва.

Замок передусім мав локальне стратегічне значення, його першочерговим завданням було вберегти власника та мешканців під час селянських бунтів, нападів розбійників чи іншого магната, натомість він був малоефективним проти регулярної армії. Разом із тим, замок був одним із центрів забезпечення та дислокації військ, а також плацдармом для наступальних операцій.

У підсумку Чернелицький замок не можна назвати сильним оборонним об'єктом, радше його можна зарахувати до т.з. «малих фортець», які, на думку Я. Богдановського, становили особливий тип бастионних фортифікацій на теренах Речі Посполитої. «Малі фортеці» були оптимальним типом укріплень для східноєвропейського театру війни, головними відмінностями якого були інші (у порівнянні з Західною Європою) противники (татари, турки, козаки, московити), методи ведення воєнних дій тощо [20, с.119-122]. Фактично такі об'єкти були спрощеною (а радше адаптованою до місцевих умов) і зменшеною версією бастионних фортець. Разом із тим, «малі фортеці» зберігали в собі всі першочергові переваги бастионних фортифікацій і в цьому плані були цілком повноцінними об'єктами [20, с.80].

Література:

1. Пам'ятки України: історія та культура. – 2015. – № 7-9 (215-217). – 84 С. 2. Науково-технічний архів Інституту "Укрзахідпроектреставрація" [далі: НТА Ін-у "Укрзахідпроектреставрація"]. Спр. I-10-3. – 48 Арк. 3. *Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. – Foto Bogdana Guerquina 1935 r. – 23 ark.* (фотографії наклеєні на трьох окремих листках формату А4, вирваних із фотоальбому, без шифру і нумерації сторінок). 4. Львівська Національна Наукова Бібліотека України імені Василя Стефаника [далі: ЛННБУ]. – Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. – 448. – 16 Арк. 5. ЛННБУ. – Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. – 159. – 51 Арк. 6. НТА Ін-у "Укрзахідпроектреставрація". – Спр. I-10-5. – С. 13. 7. Приватний архів А. Котлярчука, фотографії не пронумеровано. 8. НТА Ін-у "Укрзахідпроектреставрація". – Спр. I-10-2. – Арк. 22. 9. Gruszecki A., *Bastionowe zamki w Małopolsce. – Warszawa, – 1962. – 310 S.* 10. Bogdanowski J. *Architektura obronna w krainie polskiej: Od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa – Krakow: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – S. 42.* 11. Оконченко О. *Планувальна структура раних бастіонних фортифікацій замків Західної України // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – Львів, 2011 – № 716, – С. 200.* 12. Петришин Г. «Карта Ф. фон Міга» (1779-1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. – Лл. 201. 13. Mapire // <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=16&lat=48.81224 &lon=25.43063> . 14. ЛННБУ. – Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. – 449. – 17 Арк. 15. Naronowicz Naroński J. *Budownictwo wojenne. – Warszawa, 1957. – 271 S.* 16. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1931. – T. 24. – S. 157.* 17. Czołowski A. *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka Konserwatorska: rocznik Koła s. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1892. – 163 S. 75.* 18. Центральний державний історичний архів України у м. Львів. Ф. 134, Оп. 2, Спр. 860. – С. 86. 19. Оконченко О. *Архітектура фортифікацій замків Західної України середини XVI – кінця XVII століть: Автореф. дис ... канд. архітектури / Львів. Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, – 2015. – С. 25.* 20. Dybaś B. *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII Wieku. – Toruń, 1998. – 438 S.*

THE STATE SCHOOL OF HIGHER EDUCATION IN CHELM
LVIV POLYTECHNIC NATIONAL UNIVERSITY
Department of Restoration of Architectural and Artistic Heritage

**CURRENT ISSUES IN RESEARCH,
CONSERVATION AND RESTORATION
OF HISTORIC FORTIFICATIONS**

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

Edited by Zygmunt Gardzinski and Mykola Bevz

Chelm – Lviv – 2016

UDC 72+711.4 (06)

CURRENT ISSUES IN RESEARCH, CONSERVATION AND RESTORATION OF HISTORIC FORTIFICATIONS. COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES.

ISBN 978-83-946823-0-9

The materials of the collection present the latest research findings in the field of preservation and conservation of historic fortification architecture in Poland and Ukraine mainly. The vital issues of theory and practice of defensive heritage restoration are considered. The authors of the articles are mostly Polish and Ukrainian researchers.

For scientists and engineers who work in the field of architecture, art and restoration of cultural heritage.

Editorial Board

Science Editors:

Zygmunt Gardzinski, Director of International Cooperation, The State School of Higher Education in Chelm

Mykola Bevz, Department of Conservation of Monuments, Lublin University of Technology

Collegium of Editors:

prof. Józef Zając, DSc in Mathematics, Vice Rector of The State School of Higher Education in Chelm, Poland

prof. Bogusław Szmygin, DSc in Architecture, Dean of the Faculty of Civil Engineering and Architecture, Head of the Department of Conservation of Monuments, Lublin University of Technology, Poland; The State School of Higher Education in Chelm; Poland

prof. Bohdan Cherkes, DSc in Architecture, Director of the Institute of Architecture, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

prof. Mykola Bevz, DSc in Architecture, Department of Conservation of Monuments, Lublin University of Technology, Poland; Head of the Department of Restoration of Architectural And Artistic Heritage, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

prof. Yuriy Dyba, DSc in Architecture, Dean of the Institute of Architecture, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

prof. Adrian Mandzy, PhD, Associate Professor at Morehead State University, USA

prof. Yaroslav Taras, DSc in History, Professor at the Department of Restoration of Architectural And Artistic Heritage, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

Technical editing and prepress:

Mariana Kaplinska, PhD, Assistant at the Department of Restoration of Architectural and Artistic Heritage, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

The cover is illustrated with the copper-plate engraving “Civitatis Chelmensis in Russia” by Teodor Rakowiecki, the second half of the 18th century.

ISBN 978-83-946823-0-9

© The State School of Higher Education in Chelm, 2016

© Lviv Polytechnic National University, 2016

CONTENTS

EDITORIAL	6
Baitsar-Artemenko O. THE PECULIARITIES OF THE TOWN OLYKA'S FORTIFICATIONS FORMATION	7
Banaszak J., Holysz E. INVENTORY OF HISTORIC BUILDINGS WITH DIGITAL PHOTOGRAPHY AT THE EXAMPLE OF PALACE RUINS AND THE ORANGERY IN THE PALACE AND PARK COMPLEX IN ZAWIEPRZYCE	19
Banaszak J., Banaszak M, Holysz E. CHRONOLOGICAL DISSECTION OF THE PALACE AND PARK COMPLEX IN ZAWIEPRZYCE AND ITS PRESERVATION PROBLEM	21
Bevz M. THE DISCOVERY OF PAINTING DECORATIONS ON THE OUTSIDE WALLS OF THE CASTLES IN POMORIANY AND IN YAZLIVETS	28
Bevz M., Banaszak J. BASILIAN MONASTERY IN THE PLANNING STRUCTURE OF HIGH HILLS IN CHEŁM	34
Fedunkiv Z., Polishchuk S. A FORTRESS TOWN OF MICHALCHE	42
Gardziński Z., Rybaczuk D., Różańska M. THE ISSUES OF PRESERVATION AND CONSERVATION OF HISTORIC CASTLE RUINS IN KRUPA NEAR CHELM	49
Gleń P., Krupa K. FORTIFIED TOWNS OF THE 1 st RZECZYPOSPOLITA BORDERLANDS. PROBLEMS OF ARS MILITARIS HERITAGE PRESERVATION	58
Datsko Y. THE MILITARY HUMOR OF THE OSA MAGAZINE	67
Dyba Y., Bokalo I. CITIES AND DEFENSIVE STRUCTURES IN MINIATURES OF THE RADZIWIŁŁ CHRONICLE	73
Iwashko O. THE POSSIBILITIES OF USING STREET-ART IN MODERN ADAPTATION OF CASTLES AND FORTRESSES	86
Kaplinska M., Voloshynets V. DISHARMONIOUS ARCHITECTURAL AND DESIGN OBJECTS IN THE HISTORIC TOWNS' BUILT ENVIRONMENT	91
Kviatkovsky L. THE FORTIFICATIONS OF THE CHERNELYTSIA'S CASTLE	98

Klimek B. THE RUINS OF THE CASTLE IN KAZIMIERZ DOLNY – THE ISSUE OF PROTECTION AND RESTORATION	108
Konopliova O., Hriadunova Y. THE FORTIFICATIONS OF SLOBOZHANSK. PROBLEMS OF RESEARCH AND CONSERVATION	114
Konopliova O., Varavina V. ST CHARLAMPIUS FORTRESS MONASTERY IN GAMALIYIVKA. THE ISSUES OF ITS RESTORATION AND FURTHER USE	119
Konopliova O., Yermolenko A. ST ELIAS FORTRESS CHURCH. HISTORY, RESTORATION AND PRESERVATION PERSPECTIVES	124
Łabędź O., Milewska I. DEFENSIVE TOWER IN WOJCIECHÓW – IDENTIFICATION OF MATERIALS AND RECONSTRUCTION OF OLD APPEARANCE	128
Lukomska Z. AN INTERDISCIPLINARY APPROACH FOCUSED ON FINDING WAYS FOR RESEARCH OF VALUABLE HISTORIC COMPLEXES	141
Lytvynchuk I. FEATURES OF THE FORMATION OF TIRASPOL FORTRESS	149
Mykhalchenko S., Tovbych V. THE ISSUES IN RESEARCH, CONSERVATION AND RESTORATION OF THE FORTRESS OF KYIV DEFENSIVE STRUCTURES	158
Orlenko M. THE INVESTIGATIONS OF THE KYIVAN RUS AND MEDIEVAL AUTHENTIC MATERIALS AND TECHNOLOGIES OF THE ASSUMPTION CATHEDRAL OF KIEV PECHERSK LAVRA	166
Pohranychna I. THE 18 th CENTURY PALACE COMPLEXES' EXTERNAL LIMITS AND FENCES	171
Polonska O. GENERAL FORMAL PRINCIPLES OF THE MODERN AND NEO-CLASSICISM OF ODESSA, 1910-1914	175
Remeshylo-Rybychynska O., Brych M. HYPOTHETICAL APPROACHES TO THE CREATION OF HISTORICAL FORTIFICATIONS ENVIRONMENTAL MUSEUMS	178
Remeshylo-Rybychynska O., Znak I. THE PECULIARITIES OF ST. BASIL THE GREAT MONASTERIES' FORTIFICATIONS TYPES (BASED ON TERNOPIL REGION)	183
Rybychynsky O., Zarechniuk O. FORMATION OF POMORYANY MARKET SQUARE. ITS COMPOSITIONAL AND PLANNING STRUCTURE	192

Rybachynsky O., Khokhon M. WESTERN UKRAINE DEFENSIVE MONASTERIES OF THE 17-18 th CENTURIES. THE FACTORS OF THEIR FORTIFICATIONS FORMATION AND PLANNING	207
Sadowska E. J. THE FORTIFIED CHURCH OF ST. ONOPHRIUS IN POSADA RYBOTYCKA IN THE POGÓRZE PRZEMYSKIE REGION (POLAND)	214
Sadowska E. J. THE UPPER CASTLE AND THE BASTION (BOULEVARD) OF THE LOWER CASTLE IN ROŻNÓW, IN THE POGÓRZE ROŻNOWSKIE REGION (POLAND) - A COMMUNIQUE.	225
Stasiuk O. STONE AND WOOD IN MEMORIAL PLASTICS OF HISTORICALLY UKRAINIAN CEMETERIES ON THE POLISH AND UKRAINIAN BORDERLANDS	235
Szostak B., Trochonowicz M. ISSUES OF THE MOISTURE TESTS IN HISTORIC BUILDINGS	240
Szostak B., Trochonowicz M. REINFORCED STRUCTURES IN HERITAGE FORTIFICATIONS	245
Taras V. STAGES IN EVOLUTION OF BAROQUE GARDENS AND TYPES OF PLANNING AND COMPOSITE STRUCTURES	251
Taras Y. THE ESSAY ON THE HISTORY OF UKRAINIAN WOODEN SACRAL BUILDING	276
Tsupa M. HERALDIC DECORATIONS OF CASTLES AND PALACES OF PODILLIA AND NADDNIPRIANSHCHYNA	313
Wrana J., Fitta-Spelina A. A RENAISSANCE TOWN OF ZAMOŚĆ – CONVENIENT FOR RESIDENTS, ATTRACTIVE FOR TOURISTS. A CARRIED PROJECT OF OLD TOWN FORTIFICATION RESTORATION	323
Yasynskyi M., Vasyliuk R. CURRENT ISSUES AND USE OF ROHATYN TOWN SAVED FORTIFICATIONS	334
Zubrycka A. RESTORATION AND RECONSTRUCTION OF MEDIEVAL ARCHITECTURAL MONUMENTS (ON THE EXAMPLE OF BELARUS)	342
THE CONCLUDING SECTION Bevz M., Kaplinska M. SCIENTIFIC FORUM OF RESEARCHERS OF FORTIFICATION ARCHITECTURE IN LVIV	346